

TÜRK SOSYAL HAYATINDA' KÖLELİK

Doç. Dr. İSMAİL PARLATIR

İnsanlık kadar eski bir geçmişi olan kölelik, bir insanın bütün varlığı ile bir başkasının tasarrufunda bulunmasıdır. Önceleri savaş esirliği ile ortaya çıkan, beslenen ve sosyal hayata yerleşen kölelik kurumu, zamanla toprağa bağlı kölelik, toplu kölelik ve ev içi hizmeti köleliği biçiminde geniş bir kullanım alanını içine aldı. Bu yapısıyla da yüzyıllar boyu varlığını korudu ve sürdürdü.

Yakın geçmişe değin de gerek ekonomik gerek sosyal hayat içinde vazgeçilmez bir kurum olarak yerleşen kölelik, zaman zaman dünya politikasını etkilemiş, zaman zaman Osmanlı yönetiminde de ön plana çıkmıştır. Üstelik XIX. yüzyılda onun kaldırılması konusunda devletler arası girişimler yoğunlaşmış, ister istemez Osmanlı yönetimi de bu girişimlerden uzak kalamamıştır.

İşte, yüzyıllar boyu gerek dünya gerek Türk sosyal hayatında yerleşen ve varlığını sürdüren bu kurumun, önce tarihi geçmişinin kısa bir değerlendirilmesinde yarar var.

Dünyada kölelik

İnsanlığın tarihi ile birlikte ortaya çıkan kölelik, Eskiçağ boyunca yakın ve orta doğu Avrupa ekonomisinin ve sosyal hayatının değişmez bir unsuru oldu. Ortaçağ ile birlikte bu kurum, hem kaynaklarını hem de kullanım alanlarını genişletti. Üstelik, dünyanın belirli yerlerinde "esir pazarları" kurulmuştu. Öte yanda, Asya ve Avrupa'da köleliğin yayılmasında savaşların büyük rolü olurken bir de buna Afrika'dan *mülteciler akını* ekleniyordu.

Ortaçağ boyunca sosyal hayata iyiden iyiye yerleşen kölelik, Yeniçağ ile birlikte ortaya çıkan Amerika sömürgeciliği ile yeni boyutlar kazandı. Buna, daha çok toplu zenci ticaretini körükleyen Avrupa koloni sistemi eklendi. Deniz ticaretindeki üstünlüklerinden dolayı Batılı devletler, bu sistemi benimsedi ve daha da geliştirdi. Üstelik, köle ticaretini izne bağlayan Asiento (1517) antlaşması yapıldı ¹.

¹ Bu konuda geniş bilgi için bak. *Encyclopaedia of the Social Sciences*, "Slavery" (Primitive, Ancient, Mediaeval), New York 1934, Vol. XIV, s. 73-80.

Ekonomik çıkarlar doğrultusunda yoğunlaşan bir köle ticareti, 1618-1786 arasında, yaklaşık 2.13 milyon zencinin Amerika'ya taşınmasını sağladı. Amerika'da, özellikle güney eyaletlerde kölelik, 1865'te patlak veren iç savaşa kadar eski hızını yitirmeden sürdürüldü.

Öte yanda Afrika zenci ticareti, orta doğu ülkelerini de beslemeye başladı. Abbasiler dönemi (750-1258)'nde Bağdat, Doğu'nun en büyük "esir pazarı" durumunda idi. Üstelik, bu imparatorluğun güçsüzleşmesinden yararlanan Türk ve Çerkes köleler, Mısır'da Memlûk Devleti (1250-1517)'ni kuruyordu ². Ancak, burada hemen belirtelim ki Amerika'da söz konusu olan ağır iş gücüne ve toplu çalıştırmaya dayalı kölelik, orta doğu müslüman ülkelerinde daha dar bir kullanım alanı, ev içi hizmeti olarak görünüyordu.

Son çağlara kadar böylesine bir seyir gösteren kölelik, zaman zaman da tepkilerle karşılaştı. Nitekim, Stoicism felsefesi savunucuları, köleliğin aleyhinde idiler ³. Ancak bu kuruma karşı ilk hareket, bazı İngiliz soylularından geldi. Bunun üzerine kral John (1199-1216), *Mağna Carta* (Büyük ferman) adlı fermanı imzalamak zorunda kaldı (1215). Bu tarihî belgede insan hak ve özgürlüklerinin satılmayacağı söz konusu ediliyordu. Ancak, bu ilk adım büyük bir sonuç getirmemi.

Avrupa kültürünün gelişmesi, köleliğin kaldırılmasında büyük etken olmuştur, denebilir. Nitekim bu düşünce, Fransız ihtilâli (1789) ile önem kazandı. Santa Domingo (Haiti)'nin sömürge-likten kurtulması bunun sonucudur (1804).

Bununla birlikte köleliğin kaldırılmasında İngiltere'nin öncülük ettiği görülür. Bu devlet, ilk olarak Amerika sömürgeciliğine son verdiğini ve esir ticaretini resmen yasakladığını açıkladı (1.5.1087). Arkasından Viyana Bildirisi (8.2.1815) bu yolda devletler arası ilk girişim oldu. Bu bildirden sonra Fransa, Brezilya ve Portekiz 1816-1830 yılları arasında esir ticaretine son verdiklerini duyurdular. İngiltere, Fransa, Avusturya, Rusya ve Prusya köleliğin kaldırılması için Quintupelvertrag Antlaşması (20.12.1841)'ni imzaladılar.

² *Türk Ansiklopedisi*, "Memlûkler", C. XXIII, s. 485.

³ Roma'nın Stoicism mektebine bağlı feylesoflardan Seneque, köleler için şu sözleri söylüyordu: "Siz onlar esirdir diyorsunuz. Hayır, onlar da insandırlar, onlar da senin gibidir. Senin esir dediğin (insan) senin gibi aynı tohumdan vücuda gelmiştir" (Sadri Maksudî Arsal, *Teokratik Devlet ve Lâik Devlet*, Tanzimat I, Maarif matbaası, İstanbul 1940, s. 85).

Köleliğin yasaklanması bir süre sonra 15.11.1884'te gene gündeme geldi ve 14 devlet, Berlin Konferansı sonunda Berlin Umumi Senedi ile kölelik ve köle alım satımına karşı çıktı. Arkasından Osmanlı İmparatorluğu ile Amerika Birleşik Devletleri'nin de katıldığı 16 devlet, "Kölecilik aleyhtarlığı" olarak nitelenen Bürüksel Konferansı'na katıldı, 2.7.1890 günlü antlaşma ile bu konferans, daha önce gerçekleştirilmiş olunan Berlin Konferansı'nı tamamliyordu. Bu antlaşma, köle ticaretini kesinlikle yasaklarken sömürgelerde de yerli halka geniş haklar getiriyordu. Bunu 10.9.1919 günlü Saint Germain Sözleşmesi izledi. Bu sözleşme ise, daha önce alınan kararlara ek olarak, zorla çalıştırma, uluslararası ve kıtalararası köle ticaretini, evlât edinme ya da borçlanma yolu ile gerçekleştirilen köleliğin ortadan kaldırılmasını kesin güvence altına alıyordu.

Bu tür antlaşmalar gerçekleştirilir ve yürürlüğe konulurken dünyanın değişik ülkelerinde kölelik, ya gizliden gizliye yürütülüyor ya da devlet gözetiminde sürdürülüyordu. Gizliden gizliye köle kullanımını Çin ve Araplar uygularken Rusya da 1917 devriminden sonra kurduğu "esir kampları" ile devlet gözetiminde sürdürülen köleliği sergiliyordu.

Milletler Cemiyeti'nin kurulmasından sonra ise köleliğin kaldırılması konusunda bir başka görüşme gerçekleştirildi. 28 devletin katıldığı 25.9.1926 günlü sözleşme, köleliğin kısa süre içerisinde kaldırılması konusunda çalışmalar yapılmasını öneriyordu. Birleşmiş Milletler ise, kabul edilen "İnsan hakları evrensel beyanname" (10.12.1948)'nin 4. maddesindeki: "Hiçbir kimse kölelik veya kulluk altında bulundurulamaz; kölelik ve köle ticareti, her türlü şekliyle yasaktır" hükmü ile "kölelik"e kesinlikle karşı çıkmıştı. Bu hüküm doğrultusunda bir komisyon, birçok devlette köleliğe benzer uygulamaların bulunduğunu, özellikle Arap yarımadasında bunun klasik biçimiyle sürdürüldüğünü ortaya çıkardı. Bunun üzerine düzenlenen konferansta, köle ticaretinin ve benzeri uygulamaların kesinlikle önüne geçilmesi karar altına alındı (7.9.1956). Üye devletler, bu sözleşmeyi uygulamada gerekli önlemleri almayı üstlendiler. Öte yanda köle ticareti suç sayılırken üye devletler de kendi bayraklarını taşıyan gemilerin köle ticareti yapmasını engellemekle yükümlü tutuldular. Üstelik bu konuda devletler arası iş birliğinin sağlanması da öneriliyordu.

Birleşmiş Milletler'in almış olduğu bu son karar, köle ticaretinin ve köle kullanılmasının ortadan kaldırılmasında büyük rol oynamıştır. Türkiye Cumhuriyeti, bu sözleşmeyi 7.7.1964 yılında onaylamıştır ⁴.

Eski Türklerde kölelik

Geniş anlamı ile dünyadaki köleliği böylece değerlendirdikten sonra eski dönemlerden başlayarak Türk sosyal hayatında bu kurumun varlığı konusuna da bir göz atmak yerinde olur.

Eski Türklerde köleliğin varlığını, Çin kaynaklarından öğreniyoruz. O dönemde Çin'de oldukça gelişmiş olan bu kurum, Türk kavimlerine de geçmiş, özellikle karşılıklı akınlar sonucu alınan esirler, köleliğin yerleşmesinde büyük etken olmuştur.

M. Ö. 300'lerde Çin'de Ch'in yönetimi sırasında dağılık bir durumda bulunan Hunlar'ın devşirilerek Şan-tung'da satılması, Çin tarihinde ilk köle isyanlarına yol açmıştı. Bu olaylar sonucu, özgürlüklerini kazanan Hunlar, Chao sülalesini kurmuşlardı ⁵.

Hunlardan başlayarak eski Türklerde köle kullanılması kaynaklarda söz konusu edilmektedir. Han döneminde bunlar, ev köleleri daha doğrusu büyük evlerde uşak olarak kullanılan hizmetçilerdi. Tobalarda ise kölelerin bir kesimi üretim alanlarında, bir kesimi ise çoban olarak büyük otlaklarda çalıştırılıyordu ⁶. M. Ö. 206 ile M. S. 220 arası Kora kavimlerinde de kölelerin varlığından söz edilmektedir ⁷.

Eski Türklerde köle kullanımı konusunda en sağlam kaynak kuşkusuz yazılı belgelerdir. Bunlar içerisinde eskilik açısından ilk sırayı *Orhun yazıtları* almaktadır. Nitekim yazıtlarda yer yer "kul", "câriye" sözlerine rastlamaktayız ⁸. Ancak bunların verdiği kavram

⁴ Bak. *Meydan Larousse*, "Kölelik", İstanbul 1972, C. 7, s. 532.

⁵ *İslâm Ansiklopedisi*, "Türkler", Cüz: 128, İstanbul 1976, s. 224.

⁶ Prof. W. Eberhard, *Tobalarda Köle Usulü*, Belleten, C. X, S. 37, s. 255.

⁷ Prof. W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, T. T. K. Basımevi, Ankara 1942, s. 15.

⁸ Söz gelişi, Kül - Tegin anıtının doğu yüzündeki 7. satırda: "tabgaç budunka beglik urı oğlın kul boltı, eşilik kız oğlın küñ boltı" "(Türk halkı - bey olacak erkek evladı ile - Çin halkına - kul oldu, hanımefendi olacak kız evladı ile -Çin halkına-câriye oldu) denmektedir. Buna yakın bir ifade de 24. satırda var. Ayrıca 20. satırda: "budını küñ kul boltı" (Halkı kul ve câriye oldu) (Prof. Saadet Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri*, Ankara 1963, s. 7-9). Bilge Kagan anıtının doğu yüzündeki

geniş olduğu kadar bu kişilerin sosyal durumu konusunda da yeterli ve doyurucu bilgi ile karşılaşamıyoruz.

Uygurlar döneminde ise yeni bulunan *Köle satış belgeleri*'nden bu kurumun varlığını daha açık ve kesin olarak değerlendirebiliyoruz. Bu belgelerden anlaşıldığına göre kadın ve çocuklar, borçlanmadan dolayı köle durumuna düşebildikleri gibi para ve mal karşılığında da satılabilmektedir. Bu konu ile ilgili 14 Uygurca metin bulunmaktadır. Bu belgelerden üçü, önceden köle olmayan kişilerin sonradan köle olarak satılması; sekizi, köle olan kişilerin bir başkasına satılması; biri, kölenin azâd edilmesi; bir başkası, bir köle ile bir câriyenin evlendirilmelerine izin verilmesi; biri de Orta Asya şehirlerinden köle ve câriye satın alınması konusundadır. Ayrıca bir vasiyetnamede de bir ağabey, öteki malları ile birlikte iki kölesini de erkek kardeşine bırakmaktadır⁹.

Köleliğin eski Türklerdeki varlığı, bir de bu konuda kullanılan söz ve kavramlarla ortaya çıkmaktadır. Kök Türkçe ve Uygurcada genel anlamda "kul", "başka birine tâbi kimse, hizmetçi" karşılığında geçmektedir. Câriye için de "kün"ün kullanıldığını görüyoruz¹⁰. "Kün" sözü, "dişi kul" olarak değerlendirilmiş, "kul" gibi genel bir anlam kazanmamıştır; doğrudan doğruya "câriye, kadın köle" anlamına gelmektedir; "karabaş" da aynı anlamdadır. Ayrıca, Uygur metinlerinde bir de "küngüz" sözü var; bu da câriye

36. satırda: "Bu yerde maça kul boltı" (Bu yerde bana kul oldu) (Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları I*, İstanbul 1936, s. 66) sözü ve başka örnekler, Kök Türklerde köle ve câriye kullanılmasını ifade ediyorsa da bunların kullandıkları yerler ve durumlarını aydınlatan geniş bilgiye rastlayamıyoruz.

⁹ Bu konuda şu iki makalede oldukça geniş bilgi var:

N. Yamada, *Uighur Documents of Slaves and Adopted Sons*, "Memoirs of the Faculty of Letters Osaka University", vol. XVI, March 1972, s. 165-268.

P. Zieme, *Drei neue Uigurische Sklavendokumente*, "Altorientalische Forschungen V, Berlin 1977, s. 145-170.

¹⁰ Bu konuda baş vurduğumuz belli başlı sözlükler şunlar:

W. Radloff, *Wörterbuches der Türk - Dialecte II. 2*, Petersburg 1899, s. 1428.
Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, T. D. K. yayını: 260, İstanbul 1968, s. 122-185.

Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Türkisch*, Oxford 1972, s. 615-727.

Maytısimit, yay: Dr. Şinasi Tekin, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları: 54, Ankara 1976, s. 75/53, 16/6.

karşılığında kullanılmış¹¹. Öte yandan “kulsıg” sözünün de “köleye yakıştır” diye bir anlam taşıdığı söz konusudur¹².

Uygurlardan sonra Karahanlılar, Harzemşahlar ve özellikle Selçuklular dönemlerinde eskiden beri süregelen kölelik, artık yavaş yavaş yerleşik hayata geçen Türklerde kesin çizgilerle belirmeye başlar. Nitekim, Harzemşahların kurucusu Anuş Tigin, Selçuklu emirlerinden Bilgi Tigin tarafından Gürcistan’da satın alınarak sarayda yetiştirilmiş ve sonra Harez m valiliğine gönderilmiş Garca adlı bir Türk kölesidir. Ayrıca, X. yüzyılda en güzel ve en beğenilen kölelerin Türk illerinden satın alınanlar olduğunu, Horasan’da Türk köle ve câriyelerin değerlerinin 3000 dinara kadar çıktığını, o yüzyıl coğrafyacılarından İbni Havkal, *Kitabü Sûreti’l-arz* adlı eserinde söylüyor¹³.

İşte bu dönem sosyal hayatında daha da artan köleliğin varlığını, Türk kültür tarihinin en eski ve önemli belgelerinden olan *Divanü Lûgati’t-Türk*’te bulabiliyoruz. Türklerin islâmiyete geçişlerinin ilk yüzyılında yazılmış olmasına karşın Türk yaşayışının gerek kendi döneminde gerek geçmişine özgü çok zengin malzemeyi içine alan bu önemli kaynakta, köle için genel olarak “kul” denilmektedir¹⁴. Ayrıca, “tigin” sözünün de kul, köle için kullanıldığı görülür¹⁵. Kâşgarlı, rengi gümüş gibi olan köleye “gümüş tigin”, güçlü kuvvetli köleye “güç tigin”, doğan (çağrı) kuşu gibi yırtıcı köleye de “çağrı tigin” denildiğini belirtiyor¹⁶. Ayrıca, erkek ve dişi ayrımı gözetilmeden kölelere “karabaş” adının verildiği de söz konusudur.

Öte yanda köleliğin XI. yüzyıl topluluklarında geniş yer tutan bir kurum olduğunu, *Divan*’da gerek onlara verilen adlardan

¹¹ W. Bang und A. von Gabain, *Türkisch Turfan - Texte IV*, Berlin 1930, s. 10.

¹² Gabain, *Alltürkische Grammatik*, Leipzig 1951, s. 330.

¹³ Reşat Genç, *Divanü Lûgati’t-Türk’e göre XI. yy’da Türk İllerinin Siyasî, Etnik, Sosyal ve Kültürel Durumu*, Basılmamış Doktora Tezi, DTCF Kütüphanesi, s. 76.

¹⁴ *Divanü Lûgati’t-Türk Dizini*, yay. Besim Atalay, Ankara 1943, s. 375.

¹⁵ A. g. e., s. 593.

¹⁶ *Divanü Lûgati’t-Türk Tercümesi*, yay. Besim Atalay, C. I, Ankara 1939, s. 413-414.

gerek kölelerin sosyal hayattaki durumunu yansıtan sözlerden anlamaktayız ¹⁷.

X. yüzyıldan başlayarak Türk illerine yavaş yavaş giren Müslümanlık, öteden beri süregelen kölelik kurumuna yeni değer yargıları da katmıştır. Üstelik, islâm dininin yerleşip yayılması, bu değer yargılarını da birlikte getirmiş ve kölelik bir de “şeriat” hükümlerine göre yön kazanmıştır. Durum böyle olunca, islâm dininin bu kuruma bakış tarzını da gözden uzak tutmamak gerekiyor.

İslâmda kölelik

İslâm dini köleliği değerlendirirken bu kurumun Arap dünyasındaki yapısını göz önüne alıyor. Çünkü, islâmiyetten önce özellikle “Cahiliyye” döneminde kölelik, önemli bir sosyal kurum durumundaydı. Köleler, sert ve acımasız davranışlarla karşı karşıya kalıyordu ¹⁸.

İslâmiyetten sonra da bu kurumun sürdürüldüğü görülüyor. Bunda, “İslâm fütuhâtı”nın rolü büyüktür. Çünkü, Hz. Peygamber’in Arap kabileleri ile yaptığı savaşlarda, kadın ve çocuklar da olmak üzere, ele geçirilen savaş esirleri, eski Arap geleneklerine göre “fidye-i necat” (kurtuluş akçası) ödemeleri gerekiyordu. Bunu ödeyememe durumunda ise “esaret”e düşülüyordu. Bunun sonucu olarak da köle ve câriye kullanımı Arap dünyasında hoş görü ile karşılanıyordu.

Burada, üzerinde önemle durulması gereken nokta, islâmiyetin kölelik kurumuna, eskiye göre, daha toleranslı bir bakış tarzı getirmesidir. Şöyle ki *Kur’ân-ı Kerîm*’de, “Köle ve câriyelere iyilik ve güzellikle muamele edilmesi, onlara karşı cabbarlıktan kaçınılması” ¹⁹ önerilmektedir. Ayrıca, “Kölelerin korunması, rızklarının tam ve eksiksiz verilmesi, çünkü o rızkın da Allah’tan geldiği” ²⁰ öğütlenmektedir.

¹⁷ A.g.e., C. I, s. 477, C. II, s. 277.

Câriyelere verilen adlar için bak:

A.g.e., C. I, s. 80, 134, 326, 473.

C. II, s. 186, 248, 285.

C. III, s. 30, 358, 380, 385.

¹⁸ Neşet Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, A. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayını: 41, Ankara 1963, s. 122-123.

¹⁹ *Kur’ân-ı Kerîm*, “Nisâ” Sûresi, 36. âyet.

²⁰ *Kur’ân-ı Kerîm*, “Nahl” Sûresi, 71. âyet.

Öte yanda, kölelere iyi davranılması ve onların korunması konusunda da Hz. Muhammed'in birçok *hadis*'leri ile karşılaşırız. Söz gelişi: "... yine sizin biriniz (mamlûküne) kulum, câriyem! diye hitap etmesin (Çünkü hepiniz Allah'ın kulusunuz, hepiniz memlûksunuz) ve lâkin yiğitim, kızım, oğlum! diye seslensin..."²¹ ya da "Herhangi bir kişi müslim bir rakabe âzâdlarsa Allah, onun her uzvuna (mukabil), âzâd edenin bir uzvunu (cehennem) ateşinden halâs eder"²² veya "Sizden biriniz hâdimini döğdüğünde yüzüne vurmaktan ictinab etsin"²³ gibi hadisler, köleliği koruyucu niteliktedir.

Bir de "şeriat" açısından konuya bakılırsa, esirlerin hukukî durumlarının değişik hükümlere bağlandığı görülür. Öncelikle köleler, efendinin malı olarak kabul edilmiştir. Onlara herhangi bir kanunî yetki tanınmamıştır. Köleler, ne "vasî" ne de "nâzır" olabilirler; bütün kazançları efendileri içindir. Gene bu hükümlere göre, kadın köleler, efendilerinin malı olduğu için onların "istifrâş" (odalık)'ı olabilirler, aralarında nikâha gerek yoktur. Erkek köleler ise efendilerinin izni ile iki kere nikâh edebilirler; ancak bunlar, evleneceği kadının efendisine vermek zorunda olduğu "mehir"i çalışarak ödemek durumunda kalır. Eğer bir köle, karısını boşamışsa, "iddet" (bekleme) süresi içinde o kadını yeniden alabilir; fakat, ikinci kez boşamışsa "talâk" kesinleşir²⁴.

Öte yanda başka biri ile evli olan câriyenin çocukları, köle olarak efendinin malı sayılır; çocuk, câriyenin sahibinden olmuşsa hürdür. Bu hüküm, eski Araplardaki, "Çocuk batna çeker, yani çocuk annenin medenî haline uyar. Bunun için çocuk her durumda köle olarak doğar" anlayışını kaldırmış oluyordu. Bundan dolayı bir kişi, satın alma yoluyla veya bir başka câriye edinmişse, câriyenin gebe olup olmadığını anlamak için bir süre beklemesi gerekir. Buna, "istibrâ" (beklemek ya da câriyenin rahminin boş olup olmadığını araştırmak) denir²⁵.

²¹ *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları: 123/4, Ankara 1970, C. 7, s. 463, 1119. hadis.

²² A.g.e., C. 7, s. 442, 1111. hadis.

²³ A.g.e., C. 7, s. 465, 1121. hadis.

²⁴ Juynbol, "Şeriate göre esirlerin hukukî vaziyeti", *İslâm Ansiklopedisi*, Cüz: 2, İstanbul 1970, s. 111.

²⁵ Sabri Şakir Ansay, *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku*, Ankara 1958, s. 68-69.

İslâm'da köleliğin bir başka önemli noktası da "âzâdlık" kuru mudur. Bu yolla bir köle, özgürlüğüne kavuşabilir. "Âzâdlık", İslâm dininin desteklediği ve salık verdiği bir gerçek. Çünkü Hz. Muhammed'in bu konudaki sözleri gözden uzak tutulmamalıdır.

"Âzâdlık" genel olarak üç yolla gerçekleşebiliyor. Birincisi, efendinin kölesine "Ben öldüğümde hürsün" demesiyle olabiliyor; buna "tedbîr" adı veriliyor. İkincisi, efendinin sağlığında "Bundan böyle hürsün" demesi ile gerçekleşiyor. Efendi bunu yaparken o kölenin üzerinde başkalarının hissesi varsa onları da ödemek zorunda kalıyor; ödemiyorsa o köle, yarı hür kabul ediliyor ki buna "muba'az" deniliyor. Üçüncüsü ve en çok geçerli olanı, kölenin çalışarak bedelini ödemesi ile ortaya çıkıyor. Bu tür "âzâdlık" a da "mükâteb" adı veriliyor ²⁶.

Ana çizgileri ile verdiğimiz bu hükümler ve öteki incelikleri iyiden iyiye gözden geçirilecek olursa, İslâm dininin kölelik kurumunu katı kalıplardan kurtardığı, onu yumuşatıcı ve daha insanca davranışlara bağlamaya çalıştığı söylenebilir.

İslâmiyetten sonra Türklerde kölelik

İslâmiyetin kabulünden sonra Türk sosyal hayatında kölelik yeni değerler ve kullanım alanları kazanmaya başlar.

Selçuklular döneminde sultanların hizmetinde özel olarak yetiştirilmiş köleler bulunmaktaydı. Bu kölelerin en önde gelen görevleri "hâciblik"ti ²⁷.

Öte yanda Selçuklular, devlet hizmetinde ve orduda kullanmak üzere Türkmenlere büyük değer ve önem veriyorlardı. Her ne kadar Türkmenler, devlete büyük sıkıntı ve güçlükler yaratmışlarsa da onların arasından seçilen binlerce genç, "gulam" (kölelik) sistemine göre yetiştirilmiş; bu yetişen gençler, sultanların hizmetlerinde bulunmuşlar, devlete gönülden bağlanmışlardır ²⁸. Orduda ise bu satın alınan çocuklar, özellikle Samanoğulları döneminde belirli yöntemler doğrultusunda eğitilmişler ve "hassa kı-

²⁶ A.g.e., s. 70-71.

²⁷ M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, T. T. K. Basımevi, Ankara 1954, s. 45.

²⁸ M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1963, s. 164.

taları”nda görev almışlardır²⁹. Özel olarak devşirilen ve yetiştirilen bu kölelerin savaşlardaki başarıları da gözden uzak tutulmamalıdır. Söz gelişi, Malazgirt Savaşı’nda Bizans İmparatoru’nu esir alan bir köledir. Nitekim bu köleyi Alp Arslan el üstünde tutmuştur³⁰.

Bu dönemde câriyelere verilen değeri ise onların saraydaki varlıklarından anlıyoruz. Üstelik, sultanlar tarafından birçok câriyenin başkalarına armağan olarak verildiği de görülmektedir³¹.

Selçukluların Türk köleleri kullanmada daha değişik bir yöntem uyguladıkları dikkati çekiyor. Onlar, bu köleleri genellikle eğitmek ve yetiştirmek eğilimindedirler. Başka kölelerin yaptıkları ev süpürmek, hayvanlara bakmak vb. işlerde onları kullanmazlar, devlet hizmeti için yetiştirirlerdi. Nitekim birçok Türk köle, devlet görevinde ve orduda önemli yerlere kadar yükselmişlerdi³².

Selçuklulardan sonra Osmanlı devletinin kurulması ve imparatorluğa geçmesi ile kölelik kurumu, daha da gelişmiş, din ve devletin sağladığı hoş görü ile sosyal hayatta önemli bir yer etmiştir.

Osmanlıların kuruluşundan sonra devlet, genişleme politikası gereği hem Anadolu’ya hem de Rumeli’ye akınlar düzenlemeye başlar. Bu akınlar sonucu elde edilen başarılar, birçok savaş ganimetleri yanında sayısız esirlerin de ele geçmesini sağlıyordu. Bu esirler, genellikle devlet ve saray hizmetinde kullanılırken câriyelerin sayısı da gün geçtikçe artıyordu. Osmanoğullarının ilk başşehri Bursa’da, ikinci başşehri Edirne’de savaş sonrası elde edilen esirlerin satıldığı “esir pazarları” vardı³³.

Osmanlı devletinde kölelerin saray hizmetinde kullanılması ve özellikle câriyelerin saraya girmesi, Orhan Bey zamanından

²⁹ A.g.e., s. 15.

³⁰ A.g.e., s. 274.

³¹ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *XII-XIII. Asırlarda Anadoludaki Fikir Hareketleri ile İctimat Müesseselere Bakış*, III. Tarih Kongresi, Türk Tarih Kurumu IX. seri no: 3, Ankara 1948, s. 293.

³² M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri 4, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1976, s. 117.

³³ Halil Sahillioğlu, *XV. yüzyılın sonu ile XVI. yüzyılın başında Bursa’da kölelerin sosyal ve ekonomik hayattaki yeri*, “O. D. T. Ü. Gelişme Dergisi”, 1979-1980 özel sayısı, s. 67.

İ. Hakkı Konyalı, *Câriyeler ve Esir Pazarı*, “Tarih Dünyası”, yıl 1, S. 2, 1 Mayıs 1950.

başlayarak gittikçe arttı. Fatih döneminde kurulan “Harem”, “câriyelik” kurumunun oluşmasında, gelişmesinde ve revaç bulmasında büyük etken olmuştur³⁴. Üstelik, I. Bayezid döneminde “Hadım Ağalığı”nın varlığı söz konusu olduğuna göre “Harem” hayatının başlangıcı daha da geriye götürülebilir³⁵.

“Harem”in sarayda yerleşmesi ve câriyelerle bezenmesi, yeni uygulamaları birlikte getirdi. O zamana değin padişahların Türk kızları ile evlenmeleri geleneği bir kenara itildi, câriyeler ile evlenme ya da onlarla düşüp kalkma alışkanlıkları baş gösterdi. Bu yolu açan da Kanunî oldu. O dönemde saray, çok sayıda esir ve câriyelerle dolmuştu. Nitekim bu câriyelerden olan Ukranyalı Rokzalan (Hürrem Sultan) ile evlenen Sultan Süleyman, sarayda kadın çekişmelerine yol açmış oluyordu³⁶.

XVI. yüzyılda iyiden iyiye gelişen bu saray geleneği, II. Osman ile ilk tepkiyi görür. Bu padişah, saray geleneklerini değiştirmek, “Harem-i hümayun”u kaldırmak, sultanların Türk âilelerden kız almasına yeniden yol açmak emelini gütmeye başladı. Bunun sonucu olarak önce Şeyhülislâm Esat Efendi’nin daha sonra Pertev Paşa’nın kızı ile evlendi³⁷. Ancak onun bu yolda attığı adım, kendisinden sonra gelenlerce sürdürülemedi.

Sarayda böylesine yerleşen kölelik kurumu, bir başka açıdan devlet ve ordu adına da işletiliyordu. Selçuklularda görülen “Gulam” sistemi, Osmanlılarda 1362’de benimsenen “Pencik Kanunu” gereğince “Acemi oğlan” olarak karşımıza çıkıyor. Osmanlıların “Rumeli fetihleri” ile elde edilen esirlerden bir bölümü “Acemi teşkilâtı”na alınır, bir bölümü de saraya ayrılırdı. “Acemi teşkilâtı”na alınanlar, ordu için yetiştirilir; saraya ayrılanlar ise Edirne sarayı, Galatasarayı ve Atmeydanı’ndaki İbrahim Paşa sarayında eğiti-

³⁴ Ziya Ergins, *Osmanlı Haremi Ne zaman Kuruldu*, “Tarih Dünyası”, yıl 1, S. 8-9, 15 Ağustos 1950.

³⁵ M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar*, Evkaf Matbaası, İstanbul 1932, s. 210.

³⁶ Çağatay Uluçay, *Harem II*. T. T. K. Basımevi, Ankara 1971, s. 11.

İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, T. T. K. Basımevi, Ankara 1945, s. 146-147.

Faruk Sümer, *Osmanlı Sarayında Kadın*, “Resimli Tarih Mecmuası” VI/68, İstanbul 1955.

³⁷ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, T. T. K. Basımevi, Ankara 1945, s. 146.

lirlerdi. Acemi oğlanları içinde Bosnalı müslümanlar ise doğrudan doğruya saray hizmetine alınıyorlardı³⁸. Bu da kölelik kurumunun bir başka görünümünü sergiliyordu.

Varlığını sürdürdüğü yüzyıllar boyunca bu kurumun sosyal hayattaki görünümü de dikkat çekicidir. “Esir kaynakları”, “Esir pazarları”, “Esir alım satımındaki tutum ve resmî işlemler”, “Esirlerin satıldıkları yerler”, “Esirlere yapılan davranışlar”, “Gördükleri eğitim ve kullanıldıkları yerler”, “Efendilerinin onlar üzerindeki hak ve yetkileri” gibi konular, kölelik kurumunun en belirgin unsurları olarak karşımıza çıkar.

“Esir kaynakları”, öncelikle savaşlar, insan avcılığı, hediye verme yolu ve ticaret olarak dört ana grupta toplanabilir.

Esir elde edilmesinde ilk sırayı savaşlar alırlar. Osmanlı kanunlarına göre savaşta elde edilen esirlerin beşte biri padişaha düşmekte idi; kalanları ise öteki devlet büyükleri paylaşırdı. Nitekim, imparatorluğun yükselme döneminde, özellikle Koca Sinan Paşa'nın serdarlığı sıralarında esir sayısı öylesine çoğalmıştı ki bunların yaşlıları, kendilerinden fidye dahi istenmeden serbest bırakılmıştı³⁹.

Savaşlar dışında sınır boylarındaki akıncı güçlerin küçük çaptaki ileri harekâtı, esir elde edilmesinde bir başka yol olarak karşımıza çıkıyor. Akıncılar, güz aylarında devletin gösterdiği hedeflere karşı akınlar yaparlardı. Bu akınlarda birçok ganimet yanında elde edilen binlerce genç ve güzel kızlarla oğlanlar, İstanbul esir pazarlarına gönderiliyordu.

Bir de bu işi geçim vasıtası olarak kullanan yeniçeriler de vardı. İnsan avcılığı biçiminde Azak, Kılburun, Özi, Çehrin, Hotin, Kamaniçe, Bosna, Kilis, Açu, Tiflis vb. kalelerde nöbetçi olan yeniçeriler, Kazak, Kalmuk, Nogay, Çerkes beyleri ve Tatar Hanları ile iş birliği yaparak esir toplarlardı. 1699 Karlofça ve 1700 İstanbul antlaşmaları ile bu yol yasaklanmıştır⁴⁰. Bunların yanı sıra insan avcılarının da küçük çapta esir elde ettikleri söz konusudur. Kafkasya'nın güzel kızları, kırlara veya dere kenarlarına gezmeye çık-

³⁸ Aydın Taneri, *Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı Teşkilâtı*, Ankara 1978, s. 67.

³⁹ Halil Sahillioğlu, *XV. yy'ın sonu ile XVI. yy'ın başında Bursa'da Kölelerin sosyal ve Ekonomik Hayattaki yeri*, “O. D. T. Ü. Gelişme Dergisi”, 1979-80 özel sayısı, s. 69.

⁴⁰ *Türk Ansiklopedisi*, “Esir” maddesi C. XV, s. 402.

tıklarında bu kişilerce kaçırılır ya da evlenme sözü ile kandırılarak İstanbul'a getirilirdi ⁴¹. Öte yanda korsan avcılığını da buraya eklemek gerekir ⁴².

Hediye verme yolu da köle elde edilmesinin bir başka yönü olarak karşımıza çıkıyor. Önce devletler arasında köle ve câriyeler sunulması yaygın bir gelenektir. Bu, daha çok güçsüz devletlerin güçlü padişahları onurlandırmak ya da onlara yaranmak için seçtikleri bir yoldu. Osmanlı "Harem"i bu yoldan birçok köle ve özellikle câriye kazanmıştı ⁴³.

Esir kaynaklarının en önemlisi ve klasik olanı, "satın alma" yoludur. Eskiçağ'dan beri süregelen bu ticarî gelenek, Osmanlı İmparatorluğu boyunca sürmüş, üstelik büyük bir kazanç yolu olmuştur. Esir ticareti de iki ayrı kolda seyir gösteriyordu. Birincisi, bu iş ile uğraşanların esirleri elde ettikleri bölgelerdir. Nitekim Osmanlı devletinde esir ticaretini besleyen dört ana bölge söz konusudur. Birincisi Kafkas bölgesidir ki Çerkes, Abaza, Gürcü köleler bu bölgeden geliyordu. Fatih döneminden sonra artan Arap ve Zenci köleleri toplama merkezleri, Afrika'da "Musavvâ", Arabis-

⁴¹ Leyla Saz, *Harem'in İçyüzü*, yay: Sadi Borak, Milliyet yayınları, Sıralar Matbaası, İstanbul 1974, s. 42.

⁴² Hammer, *Devlet-i Osmaniyye Tarihi*, müt. Mehmet Ata, C. 7, İstanbul 1332, s. 13.

Öte yanda Korsan avcılığı konusunda ünlü Fransız gezginci Ubıçını şunları söylüyor: "... Fatih'in annesi Fransız imiş, daha önce Bizans imparatoru Ioannis Paleologos'la nişanlanmış; prensesi getiren gemi, kaptan-ı derya Sarıca Paşa tarafından zabtedilmiş, O devirde tahtta olan II. Murat kızın dirahomasını teşkil eden gemi hamulesini kaptan-ı deryaya bırakmış, fakat kızı haremine almış. Zekâsını ve zerafetini beğenerek bir süre sonra onunla evlenmiş. II. Mehmet bu evlilikten doğmuş" (*1855'te Türkiye*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, s. 103). Ancak burada hemen şunu belirtelim ki Fatih'in annesi, Ubıçını'nın dediği gibi Fransız değil İsfendiyaroğlu Damad II. İbrahim Bey'in kızı Hümâ Hatun'dur (bak. *Türk Ansiklopedisi*, "Hümâ Hatun" maddesi, C. XIX, s. 405).

Gene Ubıçını, bir başka yorumunda II. Mahmud'un annesi için de Fransız diyor (A.g.e. s. 104). Oysa II. Mahmud'un annesi Nakış-ı Dil Vâlide Sultan'dır ve Gürcü asıllıdır (bak. *Türk Ansiklopedisi*, "Nakış-ı Dil Vâlide Sultan" maddesi, C. XXV, s. 88). Bu yanlışlık Vâlide Sultan'ın Frenk esirler arasında Saray'a getirilmesinden kaynaklanıyor olsa gerek. Bunlar bize yabancıların bu konularda verdiği bilgilerin iyice değerlendirilmesi ve araştırılması gerektiğini gösteriyor.

⁴³ Adnan Giz, *Gülnüş Sultan*, "Tarih Dünyası", yıl. 1, 15 Nisan 1950.

tan'da "Cidde" idi. Kuzey Afrika'da ise Libya, Tunus, Cezayir ve Senegal ayrı bir bölge olarak karşımıza çıkıyor. Yunanistan, Sırbistan, Bulgaristan yanında daha kuzeyde Lehistan, Macaristan, Ukrayna, Polonya ve Rusya, Balkan bölgesini oluşturuyordu.

Kölelerin elde edilmesinde bir başka önemli yer "esir pazarları" idi. Yukarıdan beri saydığımız değişik esir kaynaklarından toplanarak "esir pazarları"na getirilen köleler, mal gibi alınıp satılmışlardır. İstanbul'a gelen kölelerin birçoğu ise bu güzel şehirde yaşama arzusu ile satılmayı kendileri istiyordu: "Bir diyar-ı İslâmda öleyim" dileği, daha çok Çerkesler arasında yaygındı ⁴⁴.

Esir ticaretine dinin hoş görü ile bakması bir yana onun devlete kazandırdığı gelirler de bu ticaretin devletçe destek görmesini sağlamıştır. Başbakanlık Arşivi'nin 78 numaralı *Mühimme Defteri*'nde 26 cemaziyelevvel 1018 (1609) tarihli İstanbul kadısına çıkarılan bir buyruk ile padişah, bir "esir hanı" yapılmasını istemektedir. Bunun üzerine Bedesten'in soluna sonradan "Tavuk Pazarı" da denilen yere altlı üstlü 300 odalı büyük bir han yaptırıldı. İmparatorluğun başından beri düzensiz ve dağınık yerlerde sürdürülen köle alım satımı, daha önce III. Murad döneminde eski ve yeni Bedestenlerde merkezileştirilmişti; arkasından I. Ahmed'in bu buyruğu ile esir ticareti bir pazarda toplanmış oldu. Nitekim bu han, esir ticaretinin yasaklandığı tarihe kadar varlığını sürdürmüştür. Daha sonraki yıllarda Fatih ve Üsküdar'da da "esir pazarı"nın kurulduğu görülmektedir. Üstelik, Çerkes ve Gürcü kölelerin "Avret pazarı"nda, zencilerin de "Tiryaki çarşısı"nda pazarlandıkları söz konusudur ⁴⁵.

Öte yanda satılmaları sırasında köleler, hiçbir söz hakkına sahip değillerdi. Efendileri ya da satıcıları neye karar verirlerse ona uyarlardı. Köleyi satın alacak kişi, onu en ince hatlarına kadar gözden geçirir, erkeklerin güçlü kuvvetli olanları seçilirdi. Eğer satın alınacak câriye, "odalık" olacak ise satın alacak kişi, kızın göğsünü, kollarını, bacaklarını bir iyi kontrol ederdi, buna karşı çıkanların

⁴⁴ Mehmet Fetgeri, *Osmanlı Âlem-i İctimâsinde Çerkes Kadınları*, Zerafet Matbaası, İstanbul 1330, s. 43.

⁴⁵ Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Bir Zamanlar İstanbul*, Tercüman 1001 Temel Eser: 11, İstanbul 1978, s. 60.

İ. Hakkı Konyalı, *Cariyeler ve Esir Pazarı*, "Tarih Dünyası", yıl. 1, S. 2, 1 Mayıs 1950.

cezası büyük olurdu. Ayrıca, özellikle kadın kölelerin zaman zaman uygunsuz satışlar ile karşı karşıya kaldıkları da söz konusudur. Bunların başında “fuhuşa teşvik” geliyor. Bu yol, İstanbul’daki azınlıkların veya yabancıların zenginlerine, beğendikleri kızları sözde denemek üzere geçici bir süre bırakmakla gerçekleştiriliyordu. Yer yer aynı yolu esircilerin, uçarı gençlere de tanıdıkları oluyordu. Bunun farkına varan padişah, İstanbul kadılığına gönderdiği H. 967/M. 1559, H. 983/M. 1575, H. 991/M. 1583 tarihli buyruklar ile bu uygunsuz satışların durdurulmasını, özellikle müslüman olamayan azınlıklara câriye satılmasını yasaklamıştı⁴⁶. Buna karşın sözü edilen ahlâk dışı ticaretin el altından yer yer sürdürüldüğü de anlaşılıyor.

Esir pazarlarından ya da öteki kaynaklardan elde edilen köle ve câriyelerin kullanıldıkları yerler ile onların yaptıkları hizmetler de değişiklik gösteriyor. Kullanıldıkları yerleri de saray ve konak çevresi olarak iki ana grupta toplayabiliriz.

“Saray” denilince akla öncelikle “Harem” gelir. Bu bölüm, sarayın kapalı olduğu kadar en ilgi çekici ve bilinmeyen yerlerinden biridir. “Harem” konusunda bugüne değin gerek yerli gerek yabancı gözlemci ve araştırmacılarca birçok yazı yazılmış, değişik söylentiler ortaya atılmıştır. Ancak, bunların doğruluğu kesin değildir⁴⁷. Bununla birlikte Ayşe Sultan, Leylâ Saz, Prenses Cavidan gibi o hayatın içinden çıkmış, o ortamı yaşamış olanların anlari bize gerçek “Harem”i bir parça olsun gerçek yönleri ile verebilmektedir.

“Harem”in önde gelen unsuru, “câriyelik kurumu”dur. Saray’a yeni gelen câriyelerin belli kurallar çerçevesinde oraya uyumu öncelikle sağlanırdı. Arkasından “Harem kanunları” işleme

⁴⁶ R. Ekrem Koçu, *Esirler ve Esirciler*, “Hayat Tarih” mecmuası, C. 1, S. 5.

⁴⁷ Nitekim Türkiye’ye gelen yabancıların birçoğu, bu gerçeği açıklıkla dile getirmişlerdir. Söz gelişi, B. D. Fontmagne, “Söylentiye göre (Abdülmedid) yedi nikâhlı karısı, on dört hususî câriyesi varmış. Aslında Harem’inde hiç görmediği sekiz yüze yakın kadını varmış” (*Kırım Harbi Sonrasında İstanbul*, çev: Gülçiçek Soytürk, Tercüman 1001 Temel Eser: 110, İstanbul 1977, s. 232) derken bu gerçeği dile getirmiş oluyor. Daha doğrusu bütünüyle anlatılanlar süreklince “-miş” larla karşımıza çıkıyor.

başlardı ⁴⁸. Saray'da câriyelerin varlığı öteki hizmetlileri de birlikte getiriyordu.

“Saray”dan sonra konak ve çevresi içinde kölelerin kullanılması ise, kaynaklandığı Saray'a göre, daha değişik bir görünüm içindedir. Buralarda köle sayısı daha az olduğu için onlarla tek tek ve yakından ilgilenme geleneği yaygındı. Efendiler, kölelere çoğunlukla ana-baba gibi davranırlar, onların yetişmeleri için ellerinden geleni esirgemezlerdi. Üstelik, kadın köleleri yaşlanmadan “âzâd” ederek kendilerine uygun bir kocaya verirlerdi. Öte yanda iyiliksever vezirler ya da varlıklı kimseler, zeki ve uyanık kölelerini eğitime ve yetiştirme yoluna gitmişler; üstelik onların devlet katında önemli yerlere gelmesinde yardımcı olmuşlardır. Nitekim bu yolla vezirliklere kadar yükselen köleler ile karşılaşırız ⁴⁹.

⁴⁸ “Harem” geleneklerine göre buraya ilk gelen câriye sıkı bir kontrolden geçiyor. Arkasından eğer müslüman değilse, “kelime-i şehâdet” getirtiliyor, müslüman ediliyor ve onun eğitimine geçiliyor (Leyla Saz, *Harem'in İçyüzü*, yay: Sadi Borak, Milliyet yayınları, İstanbul 1974, s. 46). Bunun için sarayda özel hocalar görev yapıyordu. Söz gelişi, Çöğürücü Osman, Neyzen Mehmet Çelebi, Kemânî Ahmet Çelebi, Hânende Receb Çelebi ile Kuklacı Usturacı Mehmet bu görevler ile saraya girip çıkıyorlardı. (İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, T. T. K. Basımevi, Ankara 1945, s. 150). Bunların içinde de en ünlüsü, Türk musikisinin en büyük bestekârlarından Hacı Ârif Bey idi. Bu yolda eğitilen kızlar, zamanla câriye, şâgird, usta ve gedikli derecelerine yükseliyorlardı. Bu derecelerden geçerek padişahın hizmetine geçenlere “kadın” ünvanı verildi. Padişahın birden fazla kadını varsa, I. Kadın, II. Kadın, III. Kadın ... diye anılırlardı. Çocuk doğuranlara ise “Haseki” denilirdi (A.g.c. s. 147). “Harem” içindeki bir gelenek de câriyelere fetanlıkları, güzellikleri, karakterleri ya da görünüşleri dikkate alınarak yeni adlar verilirdi. “Hoş-nevâ, Hande-rû, Mâh-cemâl, Mihr-i cân, Neş'e-dil, Nakş-ı nigâr, Nev-res, Sâye-perver, Sanavber, Şevk-efzâ, Şive-kâr, Tübâ, Tal'at, Zîşân v.b.” (Çağatay Uluçay, *Harem II*, T. T. K. Basımevi, Ankara 1978, s. 18; *Eski Câriye isimleri*, Vesikâ, “Hayat-Tarihi Mecmuası”. C. I, S. 6).

⁴⁹ Bunlardan birkaçı: XVI. yy'da İskender Çelebi, XIX. yy'da Koca Hüsrev Paşa (*Türk Ansiklopedisi*, “Kölelik” maddesi). Anadolu beyler beyi ve valilerden İshak Paşa, devşirmelerden olup Saruhanlı'nın kölesi idi; Gedik Ahmed Paşa, devşirmelerdendi; Hasan Paşa (Cezayirli) Anadolu Valisi Ömer Paşa'nın esâretindedir, Şahin Ali Paşa, Çelik Mehmet Paşa'nın kölesidir; Hüsrev Paşa, Çavuşbaşı Said Efendi'nin kölesidir (İ. H. Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, İstanbul 1932, s. 158, 169, 173). Son devir devlet adamlarından Asaf Damad Mahmud Celâleddin Paşa, Hüsrev Paşa'nın kölesi ve II. Mahmud'un kızlarından Saliha Sultan'ın kocasıdır (I. M. Kemal İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, cüz I, s. 41). Ayrıca, bu konuda pek çok ünlü kişinin adlarına “*Sicill-i Osmani*”de rastlamak mümkündür.

Osmanlı sosyal hayatında, özellikle konak, köşk ve varlıklı ailelerin evlerinde, kadın kölelerin önemli bir yeri vardı. Değişik yollardan elde edilen câriyeler, çoğunlukla “odalık” olarak alınırdu. Ancak, bu odalıklar yüzünden birçok ailelerde kıskançlıklar sonucu büyük geçimsizlikler baş göstermiş, üstelik bu ortamdan en çok etkilenenler de câriyeler olmuştur.

Erkek köleler ise daha çok ayak işlerinde kullanılıyordu. Yetenekli olanlarına ya da iş bilenlerine konak yönetiminin bile verildiği oluyordu. Ancak, şurası bir gerçek ki câriyelere göre erkek kölelere yapılan davranışlar daha soğuktu⁵⁰.

Köleler arasında en çok güçlük çekenler, kuşkusuz Türkçe bilmeyenler ve özellikle Arap ve Zenci olanları idi. Bunlar, çoğunlukla mutfağa sokulur, çamaşıra verilir, “âzâd” edilecekleri güne kadar günleri ocak başında geçirdi. Gene de durumlarından yakınmazlardı.

Saray, konak, köşk ve çevresinde yoğunlaşan kölelik, alt ke sime doğru inildikçe pek rağbet görmez, zaman zaman orta halli ailelerin köle kullandıkları söz konusudur. Ancak bu durum, konak ve köşk çevresindeki kadar değildir. Üstelik konak çevresinin köle kullanması biraz da gösterişten ileri geliyordu. Nitekim bir paşanın ağırlığı, biraz da kullandığı köle ve câriye sayısına göre de değerlendirilebiliyordu⁵¹.

Kölelerin böylesine değişik sosyal çevrede yerini alması, onların değişik davranışlar ile yüz yüze gelmelerini ortaya çıkaracaktı. Öncelikle onların üzerinde efendilerinin hak ve yetkileri, gerek hukukî açıdan gerek gelenek açısından olsun tam bir sınırsızlık içinde idi. Hiçbir zaman, hiçbir yerde onlar, söz hakkına sahip değiller, üstelik her emre uymak zorundaydılar. “Mahkeme sicilleri”

⁵⁰ Türkiye'deki kölelerin ev içi hizmetleri konusunda M. A. UBİCİNİ, şunları söylüyor: “Kölelerin vazifeleri tamamiyle ev içi çalışmalar ve hizmetçiliktir... Ya kendi şahsî hizmetine veya hanımlarının hizmetine bağlı bulunan bu köleler, normal olarak selamlıkta veya haremden kalırlar ve patronlarının ev arkadaşı olur ve onların boş zamanlarını birlikte geçirirler” (*Türkiye 1850*, Tercüman 1001 Temel Eser : 64, İstanbul (tarihsiz) s. 461). Buna göre kölelerin iyi bir dost ve arkadaş olduğu da söz konusu oluyor.

Ahmet Refik, *Kadınlar Saltanatı*, İstanbul 1332, s. 47.

⁵¹ Çelik Gülersoy, *70 Odasıyla Serasker Rıza Paşa Konağı*, “Yıllarboyu”, S. 3, Haziran 1978.

(Şer'iyye sicilleri)nden anlaşıldığına göre ağır koşullar altında bulunan köleler ile efendileri arasında sık sık anlaşmazlıklar çıkıyordu⁵². Üstelik içinde bulunduğu ağır durumlara dayanamayan ve bu yüzden kaçan birçok köle de vardı. Gene de bunlar, efendilerinin mahkemeye baş vurması üzerine er geç yakalanır ve ister istemez eski yaşayışlarına dönerlerdi.

Bunların dışında Türk sosyal hayatında çoğunlukla iyi davranışlarla karşılaşan köleler, zamanla özgürlüklerini kazanarak halk arasına katılabilirlerdi. Yukarıda "İslâmiyette kölelik"i değerlendirirken belirttiğimiz gibi, eğer efendisi köleyi "âzâd" etmişse, bu kişi, kanun önünde kendi varlığından da köleye birtakım hak bırakabiliyordu. Üstelik birçok efendi, çocukları ile birlikte "âzâd" edilmiş kölelerine de yüklü bağışlarda bulunmuşlardır. Öte yanda câriyesini "âzâd" ederek onunla resmen evlenen ya da kölesinin çehizini düzerek onu bir başkası ile evlendiren efendilere de çok rastlanmıştır⁵³.

Kölelik kurumunda bir başka önemli nokta da "kölelik süresi"dir. Gerek Saray'da gerek sosyal çevrede bu süre, beyaz köleler için dokuz, siyahiler için yedi yıl olarak belirlenmiş. Bu sürenin sonunda kendilerine "âzâdlık kâğıdı" verilirdi. Onlar, isterlerse efendilerinin yanlarında kalabilirler, isterlerse bütün mal varlığı verilerek "çırağ" edilirdi⁵⁴.

⁵² Bu konuda Ankara'nın *Şer'iyye Sicilleri*'nde pek çok kayıt var. Bunların bir kısmını Halit Ongan yayınladı (*Ankara'nın I Numaralı Şer'iyye Sicili* -21 Rebiülahır 991- Evâhir-i muharrem 992, Ankara 1958). Ayrıca, Başbakanlık Arşivi'nde bulunduğum bir belge ise yine bu konu ile ilgilidir: Biri, kölesinin elini ve bazı uzuvlarını keser. Kölenin şikâyeti üzerine Meclis-i Vâlâ bu cezayı ağır bulur; efendinin "te'dibi"ne karar verilir (*Başbakanlık Arşivi Vesikaları, İrâde-i Dâhiliyye*, No: 17071, sene: 1269/1852). Kölelere yapılan ağır muamele konusunda Fontmagne, Abdülâziz'in doktoru Zagforos'tan duyduğu bir olayı şöyle anlatıyor; "Zengin bir müslüman karısı, kocası tarafından hâmile bırakılan bir câriyeyi karnına tekmeyle vurarak öldürmüştü. Karısının câriyeleri üzerinde hiçbir hakkı olmayan efendi ise olayı sadece seyretmiş" (*Kırım Harbi Sonrasında İstanbul*, İstanbul 1977, s. 340). Öte yanda M. Ertuğrul Düzdağ, Şeyhülislâm Ubussuûd Efendi'nin fetvâlarını yayınlarken (İstanbul 1972), köleler ile ilgili kararları ayrı bölümlerde toplamış. Bu fetvâlarda da kölelere yapılan birçok davranışlara rastlamaktayız.

⁵³ Ö. Lütfi Barkan, *Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)* "Belgeler" T. T. K. Basımevi, Ankara 1966, C. 3, S. 5-6,

⁵⁴ Leyla Saz, *Harem'in İçyüzü*, yay: Sadi Borak, Milliyet yayınları, İstanbul 1974, s. 52.

Kölelik kurumunun ortadan kalkışı

Eski Türklerden başlayarak Türk sosyal hayatında görülen, İslâmdan sonra yeni değer yargıları ile beslenen ve Osmanlı İmparatorluğu boyunca gerek din gerek devlet gözetimi ile sosyal hayata iyiden iyiye yerleşen “Kölelik kurumu”, biraz da dünya devletleri politikasının zorlaması ile, XIX. yüzyıl ortalarından başlayarak Osmanlı yönetimince de birtakım tepkilerle karşılaştı. Aslında böylesine köklü bir kurumun öyle birden bire ortadan kalkması da düşünülemezdi. Nitekim sözünü edeceğimiz ilk tepkilerden ancak 50-60 yıl sonra Türk sosyal hayatından yavaş yavaş çekildi gitti⁵⁵.

Tanzimat’la başlayan bu tepkilere geçmeden, daha önceleri Sultan II. Osman’dan gelen ilk tepkiden söz etmekte yarar var. O, câriyeler ile düşüp kalkmayı bir yana bırakarak ve Türk kızları ile evlenerek “Harem” alışkanlığını yıkmak istedi⁵⁶. Böylece varlığını ve gelişmesini Saray’a borçlu olan “Harem” ilk tepkiyi de Saray’dan görüyordu. Ancak, bu padişahın davranışı kendinden sonrakilerce benimesenemedi, üstelik “Harem” daha da genişledi.

Kölelik kurumuna daha geniş tepki, Tanzimat’tan sonra kendini gösterir. 3 kasım 1839 günlü *Hatt-ı Hümayun*’da yer alan:

⁵⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. 6, T. T. K. Basımevi, Ankara 1976, s. 275.

Öte yandan köleliğin Tanzimat’tan sonra gerilediğini M. A. UBİCİNİ, şöyle anlatıyor:

“Türkiye’de kölelerin sayısı günden güne azalmaya doğru gitmektedir. Herşeyden önce harp, artık bunları sağlayamaz olmuştur. Dış memleketlerden ticaret yoluyla ithâl edilenlere gelince, bunlar da gerek adaletlerin değişmiş olması, gerekse hükümetin bunların alım ve satımlarında çıkardığı engeller yüzünden her sene daha da seyrekleşmeye başlamıştır. Bu meyanda 1846 yılı sonlarına doğru çıkarılan bir ferman esir pazarlarının kapatılmasını emretmiş ve bu utanç verici ticaret eskiden herkesin gözü önünde yapılırken bugün sadece kanun müsaadesinden yararlanan saklı bir faaliyete dönüşmüş ve yavaş yavaş da bu âdeti kaldırmaya doğru yönelmiş bulunmaktadır. (*Türkiye 1850*, Tercüman 1001 Temel Eser. 64, İstanbul 1977, s. 460). Köleliğin gerilemesi ve yavaş yavaş ortadan kalkması konusunda bu değerlendirme oldukça sağlıklı görünmektedir.

⁵⁶ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, T. T. K. Basımevi, Ankara 1945, s. 146.

F. Hüsrev Tökin, *Osmanlı Türklerinde Fikir Hareketleri*, Buket Basımevi, Ankara 1951, s. 13.

“... tebaa-ı saltanat-ı seniyyemizden olan ahâli-i islâm ve mil-i sâ'ire bu müsâ'adât-ı şâhânemize bilâ-istisnâ mazhar olmak üzere can ve ırz ve nâmus ve mal maddelerinden hükm-i şerî iktizâsınca kâffe-i memâlik-i mahrûsamız ahâlisine taraf-ı şâhânemden emniyet-i kâmile verilmiş...”⁵⁷.

yolundaki sözler, halk arasında en küçük bir ayırım gözetilmeden eşitliğin sağlanacağını açıklıyordu. Ayrıca Reşit Paşa, sadarete geçer geçmez (28 eylül 1846) “Mücrimlere işkence ve eziyetin men'i ve esir pazarlarının kaldırılması kabilinden faaliyetler” göstermişti⁵⁸. Bunun arkası kesilmedi, 1847'de Sultan Abdülmecid, bir gün “meclis-i vükelâ”da vergiler üzerinde görüşülürken “Bâb-ı Âlî”ye geldi; *Üserâ-yı zenciyye* ticaretini yasakladığını bildirdi⁵⁹. Padişahın bu kararı, daha sonra *irade-i seniyye*'ler ile resmîyete döküldü, 1263 (1847)'te zenci ticareti yeniden yasaklanırken⁶⁰, aynı yıl Üsküdar Esir Pazarı kaldırılıyordu⁶¹.

Öte yanda Dünya devletlerinin o dönemde köleliğe karşı gösterdiği tepkilere Osmanlı yönetimi, ister istemez ilgisiz kalamazdı; 1856 Paris Antlaşması ile Avrupa Devletler Cemiyeti'ne girerek bu yolda ilk adımı atmıştı. Bu antlaşma sonucu Osmanlı hükümeti, zenci köle ticaretini kaldıracağına, bu ticaret ile uğraşanları cezalandıracağına ve kölelerin ellerine *âzâd-name* verileceğine ilişkin sözleşmeler yapmıştı⁶².

Bu olaylar sonucu olsa gerek, *Başbakanlık Devlet Arşivi*'nde elimize geçen iki belgede, *Üserâ-yı zenciyye* ticaretinin kesinlikle yasaklandığı Mısır ve Bingazi valilerine duyurulmakta, Akdeniz'de köle ticareti yapan gemilerin bu işten alıkonulması istenmektedir⁶³.

Ayrıca, padişah 9 muharrem 1271 (1855) günlü ferman ile yalnız Çerkes köle ticaretini yasaklamıştı; 1273 (1857) yılının Ce-

⁵⁷ E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. 5, T. T. K. Basımevi, Ankara 1970, s. 257.

⁵⁸ Cavit Baysun, *Mustafa Reşit Paşa*, Tanzimat I, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 738.

⁵⁹ Engelhart-Ali Reşad, *Türkiye ve Tanzimat*, İstanbul 1940, s. 738.

⁶⁰ Başbakanlık Arşivi, *İrade-i hâriciyye*, sene: 1263, no: 1888.

⁶¹ Başbakanlık Arşivi, *İrade-i dâhiliyye*, sene: 1263, no: 1858 (üç ayrı karar).

⁶² S. Şakir Ansay, *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*, A. Ü. İlahiyat Fakültesi yayını: 25, Ankara 1958, s. 67.

⁶³ Başbakanlık Arşivi, *İrade-i dâhiliyye*, sene: 1273, no: 24316.

maziyelahir'ında ise yeniden zenci ticaretinin yasaklandığını bir kez daha duyuruyordu ⁶⁴. Bu konuda Trablusgarb, Bağdad, Bursa valileri ile Basra Körfezi'ndeki Osmanlı donanmaları komutanlarına kesin emir verildi. O sırada Mısır valisi bulunan Said Paşa'ya da Sudan ve Habeşistan'dan alınarak Mısır'a getirilen zencilerin satılmasının engellenmesi ve bu işle uğraşanların şiddetle cezalandırılmalarını isteyen *emr-i âlî* gönderiliyordu ⁶⁵.

Bu arada aynı yılda Meclis-i vâlâ'nın aldığı bir karar üzerinde kısaca durmak gerekir ⁶⁶. Bu karar, birkaç yönden dikkat çekici nitelikte görünüyor. Önce H. 1263 (M. 1847) yılında yasaklanan zenci ticaretine, Trablusgarb ve öteki bölgelerde uyulmadığı dile getiriliyor. İkincisi, zenci ticareti yasaklanırken Çerkes kölelerin satıldıkları yerlerdeki durumlarının iyi olduğu, bundan dolayı onların alım satımının yasaklanmasına gerek duyulmadığı belirtiliyor. Üçüncüsü ve en önemlisi ise bu yasaklamanın İngiliz elçiliğine duyurulmasının istenmesidir. Aslında o dönemde, Dünyadaki esir ticaretinin kaldırılmasında, daha önce de belirttiğimiz gibi, İngiltere büyük çaba harcıyordu. Onun için bu devletin Osmanlı İmparatorluğu'na bu konuda telkinlerde bulunabileceği gözden uzak tutulamaz. Nitekim, İngiltere'nin köle ticaretini kaldırmadaki öncülüğüne öteki devletlerin de yardımcı olduğunu, daha sonraki yıllarda çıkan gazete haberlerinden öğreniyoruz ⁶⁷.

Osmanlı yönetimi, bir yandan fermanlar ve hükümet kararları ile köle ticaretini yasaklarken bir yandan da uygulamalarda bu kararları çiğniyordu. Şöyle ki 1264 (1848) tarihli iki *irade*'de Trablus valisinin gönderdiği köle ve câriyelerin yol giderlerinin ödenmesi istenirken ⁶⁸ aynı anda İstanbul'a ulaşan kölelerin bir listesi de buraya ekleniyordu ⁶⁹. Bu da yönetimin bu soruna ciddiyeyle eğilmediğini açıkça gösteriyor.

Bir başka olay ise 1860 sonrasında Rus baskısından kaçan Çerkeslerin Trabzon ve Samsun çevresinde açlık ve susuzluktan zor durumda kalmaları üzerine hükümetin orada *Esir pazarı* kurdura-

⁶⁴ Ömer Lütfi Barkan, *Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat*, "Tanzimat I," Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 397.

⁶⁵ *Düstür*, İstanbul 1299, cüz. 4 s. 368.

⁶⁶ Başbakanlık Arşivi, *İrade-i dâhiliyye*, sene: 1273, no: 24613.

⁶⁷ "Hadika", No: 24, 16 Kânunievvel 1289.

⁶⁸ Başbakanlık Arşivi, *İrade-i dâhiliyye*, sene: 1264, no: 9752.

⁶⁹ Başbakanlık Arşivi, *İrade-i dâhiliyye*, sene: 1264, no: 9553.

rak bu kişileri sattırmasıdır. Üstelik bunların birçoğu, vükelâ konaklarına ya ucuz bir fiyatla ya da armağan yolu ile gönderilir⁷⁰.

İmparatorluğun, 2.8.1890 “Kölecilik aleyhtarlığı” antlaşmasının sağlandığı Brüksel Konferansı’na katılmasından ve orada alınan kararları benimsemesinden sonra, köle ticaretinin yavaş yavaş ortadan kalktığı söz konusudur. Eskiden kalma köle kullanımını bir yana bırakılırsa, *Esir pazarı* denilen yerler artık tarihe karışmaktadır. Bunun yerini ise *Evlât edinme* yolu almıştır. 1908’e kadar süren bu yolun yanında ise gizliden gizliye “takdimcilik”, bir başka deyişle el altından köle satışlarının yapıldığı da gözden kaçmamaktadır⁷¹.

1908 Meşrutiyetinden önce Çerkes İttihad ve Teâvün Cemiyeti, Saray’daki Çerkes kızlarının çıkarılmasında Elena Kahramanı Deli Fuad Paşa’dan yardım ister. Paşa, II. Abdülhamid ile dargındır. Ancak, bu konuda İngiliz elçiliği müsteşarı Fiç Moris’i araya sokar ve kızların Saray’dan çıkarılmasını sağlar. Bunu yaparken Fuad Paşa gene de kızlar adına üzgündür. Cemiyetin üyeleri ile konuşurken,

“... Oradaki kızlar babalarının evinden ziyade emniyettedirler. Adamın (Abdülhamid) bu cephesi böyle sağlamdır. Bizden bir teklif vuku bulur bulmaz, emin olun derhal bunları çıkarır... Sonra bu kızlar ziyan olmasın. Ortalarda kalırlar diye korkarım”⁷². yolundaki sözleri, gerçekte bir anlamda doğrudur. Saray hayatına alışan bu kızların birden bire dışarıya çıkarılması ve kimsesiz olanlarının yeniden esir simsarlarının eline düşmesi işten bile değildi. Gene de Çerkes kızları Saray’dan çıkarıldı. Çıkmak istemeyenler de oldu. Onlar, Yıldız’ın loş odalarında alıştıkları hayatı seven kimselerdi. Ancak imparatorluğun son bulması ve Türkiye Cumhuriyeti’nin saray geleneklerini yıkması, bu kurumun kesinlikle ortadan kalkmasına yol açtı.

Bununla birlikte, eskinin kalıntıları olarak zengin konaklarında görülebilen köle ve câriyeler, bu hayata alıştıklarından o yerlerden birden bire kopamadılar⁷³. O hayat içinde ya “dadı” ya “lala” ya “uşak” olarak ya da ayak işlerinde hizmet görerek ömürlerinin sonunu getirmeye çalıştılar.

⁷⁰ *Çerkes Muhacirleri*, “Hürriyet”, no: 17, 19 ekim 1868.

⁷¹ Mehmet Fetgeri, *Osmanlı Âlem-i İctimâisinde Çerkes Kadınları*, İstanbul 1330, s. 45.

⁷² *Çerkes Kızları Saraydan Niçin Çıkarılmıştı*, “Yeni Tarih Dünyası”, C. 1, S. 1, 17-9.1953.

⁷³ Abdülhak Şinasi Hisar, *Boğaziçi Yaluları*, İstanbul 1954, s. 57.

BİBLİYOGRAFYA

- AHMET REFİK, *Kadınlar Saltanatı (H. 1049-1058)*, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1923.
- ALİ RIZA BEY, Balıkhane Nazırı, *Bir Zamanlar İstanbul*, Tercüman 1001 Temel Eser: 11, İstanbul (tarihsiz).
- AMICIS, EDMONDO de, *İstanbul (1874)*, çev: Beynun Akyavaş, Kültür Bakanlığı yayınları: 320, Baylan Matbaası, Ankara 1972.
- AND, METİN, *Saray ve Çevresi*, "Hayat Tarih Mecmuası", C. I, S. 5/6, 1 Haziran 1971.
- ANSAY, ORD. PROF. SABRİ ŞAKİR, *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*, A. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayını: 25, Ankara 1958.
- BARKAN, Ö. LÜTFİ, *Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat*, "Tanzimat I," Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 321-421.
- , *Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)* - "Belgeler," Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1966, C. 3, S. 5-6.
- BAYKAL, A. KEMAL, *Odalıklar*, "Tarih Dünyası", S. 36, 24 Aralık 1952.
- BAYSUN, CAVİT, *Mustafa Reşit Paşa*, "Tanzimat I," Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 723-746.
- BİRSEL, SALAH, *Kanlıca'da Bir Sadrazam*, "Türk Dili", C. 38, S. 327, Aralık 1978.
- ÇAĞATAY, DR. NEŞET, *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı*, A. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayını: 41, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963.
- ÇANDIROĞLU, GÜLÇİN, *Türk Toplumunda Kadın*, "Hayat Tarih Mecmuası", C. I S. 4, 1 Mayıs 1966.
- DÜZDAĞ, M. ERTUĞRUL, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun Kitabevi, Hikmet Basımevi, İstanbul 1972.
- EBERHARD, PROF. W., *Çin'in Şimâl Komşuları*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1942.
- ENGELHARD, ED., *Tanzimat*, çev: Ayda Düz, Milliyet Yayınları Tarih Dizisi: 41. Yelken Matbaası, İstanbul 1976.
- ESEN, PROF. BÜLENT NURİ, *Kölelik ve Hürriyet*, On Kitap Kulübü: 2, Nebioğlu Yayınevi ve Matbaası, İstanbul (tarihsiz).
- FETGERİ, MEHMET, *Osmanlı Âlem-i İctimâisinde Çerkes Kadınları*, Zerafet Matbaası, İstanbul 1330.
- FINDIKOĞLU, Z. FAHRİ, *Tanzimatta İctimâî Hayat*, "Tanzimat I," Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 519-635.
- GENÇ, DR. REŞAT, *Divânü Lugâti't-Türk'e göre XI. yy'da Türk İllerinin Siyasî, Etnik, Sosyal ve Kültürel Durumu*, Basılmamış Doktora Tezi, D. T. C. F. Kütüphanesi, Yazma Eserler Bölümü.
- GÜLENSOY, ÇELİK, *70 Odasıyla Serasker Rıza Paşa Konağı*, "Yıllarboyu", S. 3, Haziran 1978.
- GÜNALTAY, ŞEMSETTİN, *İslâmdan Önce Araçlar Arasında Kadının Durumu*, "Bellekten", Ekim 1951.
- HIFZI, VELDET, *Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat*, "Tanzimat I," Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 139-209.

- HİSAR, A. ŞİNASI, *Boğaziçi Yalıları*, Varlık Yayınları, İstanbul 1954.
- , *Eski Zaman Köşkleri*, Varlık Yayınları, İstanbul 1968.
- İNALCIK, HALİL, *Osmanlı Hukukuna Giriş*, "Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi", C. 13.
- İslâm Ansiklopedisi:
- : *Abd, abid*, cüz: 2 (4. b.) M. E. Basımevi, İstanbul 1970, s. 110-116.
- : *Çerkesler*, cüz: 25 (3. b.) M. E. Basımevi, İstanbul 1977, s. 375-386.
- : *Memlûk*, cüz: 77 (3. b.), M. E. Basımevi, İstanbul 1977, s. 688-689.
- : *Türkler*, (Kültür ve Teşkilât) cüz: 128, M. E. Basımevi, İstanbul 1976, s. 214-240.
- İZGİ, ÖZKAN, *İslâmiyetten Önce Türklerde Kadın*, "Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi".
- KARAL, E. ZİYA, *Osmanlı Tarihi*, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856), C. 5, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1970.
- , *Osmanlı Tarihi*, İslahat Fermanı Devri (1856-1861), C. 6, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1976.
- KONYALI, İ. HAKKI, *Câriyeler ve Esir Pazarı*, "Tarih Dünyası", yıl: 1, S. 2, 1 Mayıs 1950.
- KÖPRÜLÜ, M. FUAT, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar*, Evkaf Matbaası, İstanbul 1931.
- KÖYMEN, M. ALTAY, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1954.
- , *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1963.
- , *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri: 4, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1976.
- ONGAN, HALİT, *Ankara'nın 1 Numaralı Şeriyeye Sicili*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1958.
- ÖZTUNA, YILMAZ, *Kanunî Devrinde İstanbul*, "Hayat Tarih Mecmuası", C. 2, S. 8, 1 Eylül 1972.
- , *Osmanlı Sarayında Câriyeler*, "Hayat Tarih Mecmuası", C. 2, S. 11, 1 Kasım 1973.
- PRENSE, CAVIDAN, *Harem ve İçyüzü*, "Tarihin Sesi", S. 1, 1 Şubat 1956.
- RADO, ŞEVKET, *Esirliğin Kaldırılması Hakkında Sultan Aziz'in Fermanı*, "Hayat Tarih Mecmuası", yıl: 2, C. 1, S. 1, 1 Şubat 1966.
- SAHİLLİOĞLU, PROF. DR. HALİL, *Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri*, "O. D. T. Ü. Gelişme Dergisi", 1979-1980 Özel Sayısı, s. 67-138.
- SAZ, LEYLA, *Geçen Asırda Kadın Hayatı*, "İleri", 25 Nisan 1921.
- , *Harem'in İçyüzü*, yay: Sadi Borak, Milliyet Yayınları, Sıralar Matbaası, İstanbul 1974.
- SÜMER, DR. FARUK, *Osmanlı Sarayında Kadın*, "Resimli Tarih Mecmuası", VI/68, 1955.
- ŞEHİSUAROĞLU, BEDİİ, *Türk İslâm Âleminde Kadın Hakları*, "Hayat Tarih Mecmuası", C. 2, S. 7, 1 Temmuz 1972.

TANERİ, AYDIN, *Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı Teşkilâtı*, D. T. C. F. Yayını: 277, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1978.

TÖKİN, FÜRÜZAN HÜSREV, *Osmanlı Türklerinde Fikir Hareketleri*, Buket Basımevi, Ankara 1951.

Türk Ansiklopedisi:

————: *Câriye*, C. 9, s. 388-390.

————: *Esir*, C. 15, s. 402.

————: *Esir Pazarı*, C. 15, s. 402-403.

————: *Kölelik*, C. 22, s. 273-275.

ULUÇAY, ÇAĞATAY, *Harem II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1971.

————, *II. Beyazıt'ın Harem ve Safahat Âlemleri*, "Yeni Tarih Dünyası", C. 1, S. 7, 17 Aralık 1953.

————, *Harem'in Sırrı Nedir?*, "Yeni Tarih Dünyası" C. 1, S. 2, 1 Ekim 1953.

UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1945.

————, *Kütahya Şehri*, Devlet Matbaası, İstanbul 1932.

————, *XII-XIII. Asırlarda Anadoludaki Fikir Hareketleri ile İctimat Müesseselere Bakış*, III. Tarih Kongresi, Türk Tarih Kurumu IX. Seri, No: 3, Ankara 1948.

ÜLKÜTAŞIR, M. ŞAKİR, *Türk Toplumunda Kadının Yeri*, "Hayat Tarih Mecmuası", C. 1, S. 4, 1 Ocak 1968.

